

61 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1988

СТАТТІ

В. П. КОВАЛЕНКО

До типології літописних міст Чернігово-Сіверської землі (VIII—XIII ст.)

Вивчення та порівняння різноманітних форм міського ладу на Русі є одним з найважливіших завдань історичної науки¹. Питання класифікації та соціальної типології міст і городищ неодноразово розглядалися спеціалістами². Це дало можливість виділити основні типи міських центрів, визначити їх характерні риси та функції, особливості соціально-економічного та культурного розвитку давньоруських міст на території різних земель-князів.

Однією з найбільших таких територій була Чернігово-Сіверська земля, в межах якої писемні джерела згадують 63 літописних міста. Звичайно, далеко не всі міста потрапили на сторінки хронік: дослідники неодноразово відзначали, що літописці не мали наміру складати адміністративно-територіальний довідник. Однак, безсумнівно, писемні джерела називають усі найважливіші міста, а також значну кількість різних дрібних центрів Чернігово-Сіверської землі, що дає можливість вважати зроблену середньовічним хроністом добірку придатною для розв'язання проблем типології міст князівства. Розгляд саме літописних міст зумовлений також тим, що вони краще вивчені археологічно. Саме археологічні дослідження останніх десятиліть суттєво розширили наші знання з історії літописних міст Чернігівщини. Особливо слід звернути увагу на роботи під керівництвом Б. О. Ря-

бакова (Чернігів, Любеч, Вщиж, Путивль, Воробіїн та ін.) та Т. М. Нікольської (міста землі в'ятичів)³. З 1970 р. літописні міста центральних районів Чернігово-Сіверської землі вивчали Новгород-Сіверська експедиція Інститутів археології АН СРСР і АН УРСР та Чернігівського історичного музею під керівництвом А. В. Кузи⁴ та археологічна експедиція Чернігівського історичного музею під керівництвом автора⁵. Під час досліджень розкопано значні площі в Чернігові, Новгороді-Сіверському та Блестовиті, розвідувальними роботами охоплені практично всі літописні міста ядра Чернігівського князівства: Листвен, Сновськ, Оргощ, Всеволож, Бахмач, Біла Вежа, Уненеж, Хоробор, Березий, Гуричів, Глебль, Сосниця, Стародуб, Морівійськ, Лутава. Все це дало можливість не тільки одержати нові матеріали з топографії та планування давньоруських міст, дослідити залишки оборонних, житлових та господарчих споруд, а й з'ясувати або уточнити час виникнення багатьох з цих пунктів⁶ та провести їх первісну типологізацію.

У соціально-економічному відношенні давньоруські населені пункти міського типу прийнято поділяти на міста, замки, військово-феодалні поселення або фортеці, городища-сховища тощо. Спроби виробити об'єктивні критерії та визначення, придатні для виділення із загальної маси населених пунктів (при сучасному стані їх вивченості) міст, здійснювалися неодноразово⁷. Особливу увагу своєю лаконічністю і значною мірою археологічністю привертає визначення Б. О. Рибаківа: «Середньовічне місто було складним і багатограним соціальним організмом. Типовим слід вважати сполучення в місті наступних елементів: фортеці, дворів феодалів, ремісничого посаду, торгівлі, адміністративного управління, церков»⁸. Разом з тим це визначення включає й основні риси міста, наявність кожної з яких може бути перевірена археологічно. Таким чином, використовуючи його як шкалу індикаторів, можна відрізнити міста від інших типів поселень.

На жаль, сучасний стан вивченості більшості літописних міст Чернігово-Сіверської землі суттєво ускладнює застосування цього методу, оскільки всі названі Б. О. Рибаківом ознаки (крім фортеці та посаду) можуть бути виявлені лише в результаті широких археологічних досліджень кожного міста.

В пошуках виходу з цього становища дослідники звернули увагу на думку К. Маркса та Ф. Енгельса, що «місто вже являє собою факт концентрації населення, знарядь виробництва, капіталу, насолод, потреб»⁹. Саме ступінь концентрації перерахованих ознак відрізняє феодальне місто від поселень інших типів. В археологічному відношенні така концентрація неодмінно повинна відбитися на площі населеного пункту¹⁰, що дозволяє використовувати його як об'єктивний критерій для виділення міст. Матеріали з 1395 укріплених поселень — більшість яких існувала на Русі — дали можливість А. В. Кузі прийти до висновку, що містами можна вважати населені пункти з укріпленою площею близько 2,5 га¹¹. На матеріалах південноруських міст до аналогічних висновків (близько 2 га) прийшов М. П. Кучера¹². На думку цих дослідників, лише такі пам'ятки наділені археологічними ознаками міста, названими Б. О. Рибаківом. Звичайно, розмір укріпленої площі населеного пункту не може замінити всі інші критерії виділення міста: його можна застосувати як індикатор, особливо на сучасному етапі, коли вивчення більшості міських центрів лише починається.

На території Чернігово-Сіверської землі на середину XIII ст. уже 17 літописних міст (27%) мали укріплену площу понад 2 га: Чернігів (понад 200 га), Новгород-Сіверський (30 га), Любеч (10 га), Курськ (10 га), Карачів (6 га), Брянськ (5 га), Клечеськ (4,6 га), Морівійськ, Трубчевськ, Сновськ, Серенськ (4 га), Вщиж (3,8 га), Блестовит, Путивль (2,5 га), Новосиль (2,4 га), Стародуб, Мценськ (по-

над 2 га). Отже, згідно з описаною вище методикою, розробленою П. О. Раппопортом, А. В. Кузою та М. П. Кучерою, вказані центри можуть бути віднесені до категорії міст.

Ці спостереження отримують повне підтвердження і при перевірці їх за допомогою запропонованої Б. О. Рибаківим системи ознак: у кожного з перерахованих міст археологічно зафіксовано укріплені дитинці, що відігравали роль фортець. Існування дружинного контингенту підтверджують численні знахідки зброї та речей побуту феодалів на території міст та їх некрополів, а також літописні згадки.

Феодалні двори, за свідченням писемних та археологічних джерел, існували на більшості з вказаних пунктів.

На всіх пам'ятках археологічними дослідженнями встановлена наявність посадів («окольних міст»), а Чернігів, Новгород-Сіверський, Курськ, Путивль згадуються і в писемних джерелах. В усіх цих містах зафіксовано сліди ремісничо-торговельної діяльності.

Нарешті, на території Чернігова, Новгорода-Сіверського, Путивля, Вщижа, Трубчевська знайдено кам'яні давньоруські культові споруди, в Любечі — залишки дерев'яної церкви. Церкви на території Курська відомі за писемними джерелами.

Укріплена площа останніх 46 літописних пунктів (73%) менша 2 га. На жодному з них не виявлено залишки давньоруських храмів, сліди ремісничої діяльності тут нечисленні. Переважна більшість з них (крім Севська, Листвена, Попаша, Виря, Глебля та, можливо, Сосниці, Козельська і Всеволожа) мала лише одну укріплену площадку (дитинець). Це дає нам підстави відносити їх до інших категорій населених пунктів: замків, фортець тощо. Останні, за станом на середину XIII ст., із зміцненням феодалної держави мали значно зблизитися функціонально за рахунок стирання відмінностей між ними.

Так, фортеці в цей час, крім військової (основної) функції, були, як свідчать розкопки, і господарсько-адміністративними одиницями, вони брали активну участь у вилученні із залежної сільськогосподарської округи додаткового продукту. Саме тому П. П. Толочко пропонує називати їх військово-феодалними поселеннями¹³. Відокремити військово-феодалні центри від інших типів населених пунктів міського типу без широкого археологічного дослідження можливо (значного мірою умовно) лише за їх розташуванням.

У Чернігово-Сіверській землі до військово-феодалних поселень можуть бути умовно віднесені літописні міста, що розташовані на південно-східному кордоні князівства (Всеволож, Уненеж, Бахмач, Біла Вежа, Глебль), ряд центрів Курського Посем'я, а також деякі інші пункти: Річиця на Дніпрі, Синін, що контролював розташований тут міст, тощо. На думку Т. М. Нікольської, на землі вятичів подібні функції виконували Тешилів, Воротинськ та ін.¹⁴

Інші літописні міста Чернігово-Сіверської землі являли собою, мабуть, феодалні замки. При цьому необхідно відзначити, що замки, як і військово-феодалні поселення, також були місцем зосередження військових гарнізонів і у військовий час виконували певні захисні функції (що особливо наочно помітно з опису подій 1146—1147 рр.). Проте основними у них були господарсько-адміністративні завдання. У цьому зв'язку цікаво нагадати характеристику, дану С. В. Бахрушиним давньоруським містам доби феодалної роздробленості XIII—XV ст., яка відповідає і більш ранньому часу: «Для епохи феодалної роздробленості характерний тип міста, який не втратив ще рис власницької садиби, що розрослася. Місто XII—XV ст. передусім центр вотчинного князівського господарства і опорний пункт феодалного панування над навколишнім селянським населенням, те, чим у приватній вотчині був двір вотчинника»¹⁵.

Різнилися давньоруські міста і за формою міського ладу. На думку В. Т. Пашуто, умовно їх можна поділити на дві категорії: віль-

ні та приватновласницькі, що в свою чергу розподілялися на князівські, боярські та церковні міста. До вільних, як вважає дослідник, «відносяться всі ті міста, які вступали в «ряд» — договір з князем, що бажав зайняти міський стіл»¹⁶. Проте, на думку П. П. Толочка, «міст, що володіли колективним правом на імунітет, на Русі було все ж мало». В Київській землі до категорії вільних можна було б віднести лише Київ, але умовно¹⁷. На території Чернігівської землі жодне місто писемними джерелами не було зафіксоване. Щоправда, при описуванні окремих подій XI ст. (1023—1024 рр., 1078 р. та ін.), пов'язаних з міжусобною боротьбою за Чернігів, можна помітити вказівки на наявність деяких міських вільностей, активну участь городян у цій боротьбі і т. д. Проте більшість літописних повідомлень недвозначно вказують, що князі мало рахувалися з бажаннями чернігівського боярства, займаючи чернігівський стіл. Інші літописні міста Чернігово-Сіверської землі матеріали хронік характеризують як приватновласницькі. Розглянемо найбільш яскраві та цікаві повідомлення.

Любеч. Вже перша літописна згадка міста (882 р.) пов'язана з його захопленням Олегом, після чого тут останній «посади мужь свой»¹⁸. Пізніше Любеч став одним з міст вотчини чернігівських князів¹⁹, а на його дитинці вони побудували замок, повністю досліджений Б. О. Рибаківим.

Окрім Любеча, до вотчини входили також Всеволож, Морівійськ, Оргощ і ще три міста, в яких, ймовірно, слід вбачати Листвен, Лутаву I, можливо, Гурчів. У джерелах знаходимо вказівки на їх зв'язок з чернігівськими князями. Так, Морівійськ і Лутава, розташовані на ближніх підступах до Києва, неодноразово обиралися місцями князівських «снемів» (1160 р. у Морівійську, в 1155 та 1159 рр. — у Лутаві). При обстеженні дитинця літописного Морівійська у 1982 р. трапився уламок інкрустованої шпори XII—XIII ст.²⁰, що являла собою, за образним висловом А. М. Кирпичникова, «атрибут феодально організованих кінних воїнів, знак лицарського рангу та достоїнства»²¹. Щодо Лутави, Оргоща та Листвена, то навіть форма, планування та розміри городищ свідчать на користь їх інтерпретації як феодальних замків.

Сновськ, з усією «Сновською тисячею», був переданий, за рішенням Любецького з'їзду 1097 р., до складу вотчини Олега Святославича²². За контекстом літописної статті 1155 р., Сновськ входив до уділу Святослава Всеволодовича разом з Корачевом та Вороти-неськом²³. Замість втрачених Святослав Всеволодович одержав від свого сюзерена Святослава Ольговича чотири інших міста, з яких нам відомі Березий та Вщиж. Археологічні дослідження останнього, проведені у 1940-х роках Б. О. Рибаківим, підтвердили наявність тут князівського замку, виявили численні предмети озброєння та побуту феодалів²⁴.

У Курську вже в першій половині XI ст. правили князівські посадники²⁵. Пізніше він належав Всеволоду Ярославичу, а в XII ст. був переданий Ольговичам разом з усім Посейм'ям. Князівські посадники в містах Посейм'я та Глеблі неодноразово згадуються також під 1146—1147 рр.²⁶

Стародуб ще під 1096 р. змальований літописцями як один з опорних пунктів Олега Святославича²⁷, здатний витримати 33 добу осадю. У 1147 р. він належав Ізяславу Давидовичу²⁸.

Не можна вважати «вільним» і Новгород-Сіверський: у другій половині XII ст. старший чернігівський князь практично повністю розпоряджається Новгород-Сіверським столом, що став «не тільки юридично, але й фактично молодшим, другим столом Чернігівської землі»²⁹.

До категорії приватновласницьких мають бути віднесені і міста Подесення. Ще у 1142 р. Вщиж та Орміна були передані Всеволодом

Ольговичем в уділ Володимиру Давидовичу³⁰, а з контексту статті 1146 р. випливає, що і всі «города Подесенскыя» належали чернігівському князю³¹.

Під 1159 р. літопис характеризує як приватновласницькі ще два міста: Облов — як «город княгинин Святославлей» і Ропеськ — як уділ Ярослава Всеволодовича³².

Князівськими були й міста землі в'ятичів (ст. під 1146 та 1147 рр.), в яких були посадики, а також Брянськ, Мценськ, Домагощ та ін.³³ В Гомії під 1165 р. згаданий син Святослава Ольговича³⁴. У Чичерську в 1168 р. Олег приймає Ростислава й дає на його честь обід³⁵, а ще раніше (1159 р.) місто було запропоноване Святославу Ольговичу як додаток Чернігівської волості. Рогачів ще в 1142 р. був переданий Всеволодом Ольговичем своїм братам³⁶, у 1180 р. він належав Святославу Всеволодовичу.

Під 1185 р. згадані князі в Трубчевську та Рильську³⁷, під 1169 р. — Глухові і т. д.

Практично, на карті Чернігово-Сіверської землі неможливо відшукати літописне місто, яке джерелами не характеризувалось би як належне тому чи іншому князю. Однак утримувачі їх, як і в Київській землі, по суті, не володіли спадковим правом. Князь, що сидів на чернігівському столі, зобов'язаний був наділити інших, молодших князів. Він мав право при зміні обставин відібрати міста (наприклад, за зраду сюзерену).

Зміна князів в Чернігові звичайно супроводжувалася перестановками і в інших «молодших» центрах. Тому, як вважає П. Т. Толочко, подібні князівські центри «врівніше відносити до категорії державних, ніж приватновласницьких»³⁸. Лише в XIII ст. намічається тенденція до закріплення наділів за різними гілками династії Ольговичів³⁹.

Значно ширшими правами імунітету повинні були володіти церковні та боярські міста, однак джерела не дають підстав для віднесення до цих категорій будь-якого з літописних міст Чернігово-Сіверської землі. Гіпотетично можна було б до числа боярських замків віднести (на ранніх етапах розвитку) Карачів, Рогачів та Гуричів, але лише на підставі етимології їх назв⁴⁰.

Різнилися літописні міста Чернігово-Сіверської землі і за економікою. На території Чернігова, Новгород-Сіверського, Любеча, Серенська, Вщижа та інших міст знайдено залишки ремісничих майстерень.

Про високий рівень розвитку будівельної справи свідчить наявність у містах кількох типів житлових та господарських будівель, системи захисних споруд, і, нарешті, зведення численних архітектурних пам'яток і навіть виникнення в Чернігівській землі в XII—XIII ст. своєї особливої архітектурної школи. Характерно, що сліди активної торговельно-ремісничої діяльності виявлені і на багатьох городищах малих літописних міст. Так, у літописному Листвені досліджено залишки залізоробного виробництва та ювелірної майстерні, в Лутаві виявлено сліди ливарної справи. Зростання питомої ваги торговельно-ремісничої діяльності в житті поселень міського типу було, вірогідно, магістральним шляхом їх подальшого розвитку, який при сприятливих обставинах мав привести (і часто приводив) до перетворення їх у справжні міські центри.

Разом з тим аналіз джерел дає можливість зробити висновок, що економічний розвиток літописних міст Чернігово-Сіверської землі, як і багатьох центрів Русі⁴¹, значною мірою базувався і на сільськогосподарському виробництві: саме землеробський потенціал округи забезпечував необхідний для існування міст додатковий продукт, що потрапляв сюди зі значних територій. Як відомо, саме його розміри, особливо на початкових етапах розвитку, визначали темпи росту й економічний потенціал міста, місце в ієрархічній системі феодального суспільства. Від його обсягу безпосередньо залежали і роз-

виток ремесел та торгівлі, розмах монументального і фортифікаційного будівництва.

Нарешті, міське населення, як свідчать матеріали археологічних розкопок, не втрачало і безпосереднього зв'язку з сільським господарством: орне землеробство і городництво, розведення домашньої худоби та птиці, а також заняття різними промислами відігравали важливу роль в житті городян. Серед зібраного на міських поселеннях інвентаря є знахідки сільськогосподарських знарядь — лемешів, чересел, а серпи, коси, жорна займають значне місце. Жорна та їх уламки з пісковика, шиферу чи вулканічного туфу, порхлиці часто трапляються на території всіх міст. Особливо відзначимо знахідки їх комплектів у Чернігові, Вщижі, Любечі, Новгороді-Сіверському, Серенську тощо. Навіть на дитинці літописного Серенська, міський характер якого не викликає сумніву, знаряддя сільського господарства та промислів у кількісному відношенні займають третє місце (5,7%) серед виробів з чорного металу після предметів побуту та озброєння, в той час як інструменти ремісників — четверте⁴². На заняття громадян землеробством вказує і «Життя Феодосія Печерського». Тут же знаходимо ряд цікавих відомостей про роль городництва в житті монастирів. Важливе місце займало і скотарство. Матеріали з розкопок на дитинці Серенська свідчать, що в стаді переважали свині та велика рогата худоба. Розводили також дрібну рогату худобу, коней. Під час досліджень 1980 р. на дитинці Новгорода-Сіверського в шарах середини XII ст. розкопано невеликий хлів, в якому згоріло двоє свиней.

Населення міст займалося також і різними промислами: бортництвом, рибальством та полюванням. Крім даних писемних джерел розвиток бортництва підтверджують і численні знахідки медорізок. Знаряддя рибного лову (гарпуни, ості, блешні, гачки, важки для сіток), а також значні маси риб'ячої луски та кісток, що нерідко трапляються при розкопках, свідчать про розвиток рибальства. Важливим додатковим джерелом харчування було мисливство, хоча для цього періоду характерне перетворення мисливства з «м'ясного» на «хутрове». Високий рівень розвитку сільськогосподарського виробництва і промислів свідчить, що в цей час міста Чернігово-Сіверської землі багато в чому ще зберігали аграрно-ремісничий характер. Такі міста взагалі характерні для середньовіччя: давньоруського, західноєвропейського, візантійського⁴⁴.

Таким чином, археологічні та писемні джерела підтверджують багатопланову основу розвитку міст Чернігово-Сіверської землі. Найбільш інтенсивно розвивалися міста, що поєднували кілька провідних функцій — ремесло, торгівлю, адміністративне управління, феодальне землеволодіння та культуру. На жаль, недостатня археологічна дослідженість міст Чернігово-Сіверської землі не дає можливості поки що виділити для кожного з них провідну функцію, що визначала і темпи розвитку.

Морфологічна класифікація городищ літописних міст Чернігово-Сіверської землі проводилася за схемою, розробленою П. О. Раппортом⁴⁵, з невеликим доповненням.

Всього на території Чернігово-Сіверської землі до середини XIII ст. писемними джерелами зафіксовано 63 літописних міста (з урахуванням умовних утримань середини XII—XIII ст.). Із одним з них (Трубчевськ) прийнято пов'язувати на різних етапах два різних археологічних комплекси (Квітунський та Трубчевський). Отже, всього обліку підлягає 64 комплекси пам'яток. З них вдалося визначити тип городища у 52 випадках (81,2%). Городища останніх 12 літописних міст (18,8%) не збереглися або не встановлено їх місцерозташування. Тому, якщо їх існування визначають за допомогою писемних джерел, а хронологію у ряді випадків вдається реконструювати за матеріалами посадів та іншими фрагментарними відомостями, то при мор-

фологічній класифікації вони, на жаль, повністю враховуватися не можуть.

I. Городища простої мисової форми представлені у 25 випадках (39%). Серед них можна виділити три підтипи:

а) Раніше інших, на думку П. О. Раппопорта, виникають городища, укріплені лише з напільного боку⁴⁶. Розташовані вони звичайно на невеликих мисах, висунутих у заплаву річки чи у багнисту долину. Від плато мис відокремлений валом та ровом; інші боки площадки земляних укріплень не мають (інколи схили мису ескарповані). Такі городища існують з VIII по XIII ст., але переважають у VIII—X ст. Серед літописних міст Чернігово-Сіверської землі вони трапляються чотири рази (6,2%). Як приклад можна згадати дитинець Дідославля.

б) Ймовірно, водночас з'являється й другий підтип простих мисових городищ з укріпленням на стрілці мису. Якщо кінцівка мису була дуже похилою або вузькою, тут будували додатковий вал. Прості мисові городища з обрізаною стрілкою мису відомі у двох літописних міст (3,1%): Воротинську та Росусі. Такий фортифікаційний засіб використовувався і при спорудженні городищ більш складних типів, наприклад, Квітуні та Глебля.

в) На рубежі X—XI ст. з'являється новий підтип простих мисових городищ, що набув потім найбільшого поширення і став уже домінуючим серед давньоруських городищ XI—XIII ст.: просте мисове городище із зімкнутою системою валів, що йдуть по всьому периметру площадки. З напільного боку укріплення посилювалися глибоким ровом, з інших (при необхідності) — за рахунок ескарпів. Яскравими зразками підтипу «в» є городища літописних Карачева, Мосальська та ін. Всього ж подібні городища репрезентовані у 16 випадках (25,0%). Крім того, три городища (Облов, Річиця, Чичерськ), тобто 4,7%, віднесені до першого типу загалом, оскільки погана збереженість оборонних споруд не дозволяє точно встановити підтип.

Отже, серед простих мисових городищ переважають городища підтипу «в», з укріпленням по периметру, в той час як більш прості фортифікаційні системи представлені поодинокими зразками. Разом з тим не виключено, що багато з городищ підтипу «в» початково мали вал лише з напільного боку і лише з часом їх укріплення були посилені.

II. Близькими за влаштуванням до простих мисових є городища острівного типу. Зауважимо, різниця між ними була незначною. Спорудження городищ острівного типу повністю залежало від умов навколишнього середовища. Серед них виділяються три підтипи:

а) городища на останцях; б) городища на підвищеннях серед боліт, забагненої заплави чи на острові серед річки; в) городища на вершинах пагорбів.

До першого з них відносяться городища літописних Рильська та Березого (останнє умовно, бо спочатку урочище Замчище являло собою, ймовірно, стрілку мису). Підтипи «б» та «в» серед літописних міст Чернігово-Сіверської землі не представлені. Рідко трапляються подібні городища й на Південній Русі, в чому, за слушним зауваженням П. О. Раппопорта, треба вбачати відсутність відповідних топографічних умов, а не якісь соціально-економічні причини⁴⁷.

III. Третій тип складають «...городища зі складномисовим планом, де на природно захищеному мисі розташовані дві чи три площадки, укріплені валами та ровами, тобто дво- чи тричастинні мисові городища⁴⁸. З'являються вони, ймовірно, в IX—X ст., але найбільш поширеними стають в XI—XIII ст. Серед літописних міст Чернігово-Сіверської землі тип III представлений 11 пам'ятками (17,2%). За кількістю укріплених площадок серед них можна виділити два підтипи: а) двоплощадкові (Вщиж, Мценськ та ін.); б) триплощадкові (Глебль).

Переважає підтип «а» (10 городищ з 11). Пояснюється це, ймовірно, відсутністю достатньо довгих мисів, придатних для створення міст. Крім того, городища з трьома укріпленими площадками взагалі поодинокі.

IV. В окремих типі виділяють городища з укріпленнями, що мають у плані правильну геометричну форму, яка не залежить від рельєфу місцевості. Виникають вони не раніше XI ст. як зовсім нове явище⁴⁹. Цей тип поділяється на два підтипи: а) круглі городища, незалежні від рельєфу місцевості (Оргош, В'яхань); б) півкруглі городища, що спираються на природне укріплення — яр чи берегове урвище (Спаш).

До IV типу можуть бути віднесені три городища (4,7%). Незначна кількість городищ правильної геометричної форми пояснюється відносно пізньою появою їх на історичному обрії — в XII—XIII ст., тобто коли більшість літописних міст Чернігово-Сіверської землі вже існувала⁵⁰. В той же час серед давньоруських городищ XII—XIII ст., назви яких не збереглися в джерелах, такі пам'ятки нерідкі (городища поблизу сіл Липове, Гайворон, Феськівка, Попова Гора та ін.). Серед старожитностей IV типу привертає увагу, безсумнівно, городище літописного Оргошу — як своїми порівняно значними розмірами, так і часом виникнення. Як показали археологічні дослідження, зведення тут валів з дерев'яними конструкціями всередині відноситься до X ст. Це найбільш раннє городище подібного типу на Лівобережжі.

V. Нарешті, до V типу належать городища зі складним планом, тобто такі, що склалися з кількох самостійних площадок і відповідно мали кілька ліній укріплень — всього 11 городищ (17,2%). Від складномисових їх відрізняє влаштування захисних споруд: у перших більшість мають природні укріплення, у останніх переважають штучні оборонні споруди.

Серед них можна виділити чотири підтипи: а) складнопланові городища з дитинцем мисового типу (Серенськ, Стародуб); б) складнопланові городища з дитинцем острівного типу (Новгород-Сіверський, Любеч); в) складнопланові городища з дитинцем, оборонні споруди якого не залежать чи мало залежать від рельєфу; г) складнопланові городища з кількома відокремленими площадками (Ліствен, Попаш).

Останній підтип у фортифікаційному відношенні можна було б розглядати як групу самостійних городищ, але в соціально-економічному та адміністративному відношеннях вони утворювали єдиний організм, що дозволяє формально відносити їх до V типу.

Отже, матеріали статистичних відрахунків свідчать, що у літописних містах Чернігово-Сіверської землі переважали городища простої мисової форми, що склали 39% щодо загальної кількості. Така картина була характерна і для Русі⁵¹.

Порівняння городищ за морфологічними ознаками з даними аналізу літописних міст Чернігово-Сіверської землі за методикою, запропонованою П. О. Раппопортом, А. В. Кузою та М. П. Кучерою, дають можливість вважати, що більшість городищ I типу являли собою замки чи фортеці, лише два з них: Карачів та Новосиль (укріплена площа відповідно 7 та 2,4 га) були, вірогідно, містами.

Серед городищ III типу (складномисові), навпаки, переважають відносно великі, а половина з них є залишками міст (Сновськ, Курськ, Вщиж, Брянськ, Блестовит). Останні шість, можливо, були якоюсь перехідною ланкою до міст від інших категорій населених пунктів міського типу.

Складнопланові городища (V тип) також є залишками міських центрів (Чернігів, Любеч, Новгород-Сіверський, Клечеськ, Путивль, Серенськ, Стародуб, Трубчевськ). Їх же майже рівномірний розподіл за трьома першими підтипами показує, що значний міський центр мів

виникнути з городища практично будь-якого типу. Отже, немає прямої залежності між формою городища і його подальшою долею.

Загалом вивчення планування літописних міст Чернігово-Сіверської землі повністю підтверджує спостереження П. О. Раппопорта, що «розвиток типів планування укріплених поселень відображає не стільки зміну соціальної їх суті, скільки хронологічні зміни, пов'язані з еволюцією військово-інженерного мистецтва»⁵². Таким чином, дані писемних і археологічних джерел свідчать, що на середину XIII ст. серед літописних міст Чернігово-Сіверської землі існували різні типи центрів, кожний з яких виконував свої функції. Безсумнівно, їх подальший поступальний розвиток йшов по шляху перетворення в справжні міста, але він був обірваний буремними подіями середини XIII ст.

В. П. КОВАЛЕНКО

К типологии летописных городов Чернигово-Северской земли (VIII—XIII вв.)

Резюме

В статье предпринята попытка типологизации летописных городов Чернигово-Северской земли VIII—XIII вв. Используя полученный в последние годы обширный археологический материал и применяя в качестве индикатора размер укрепленной площади населенных пунктов, удается выделить города (площадь свыше 2—2,5 га), замки и военно-феодалные поселения (крепости). На основе анализа формы городского строя отмечается, что на территории Чернигово-Северской земли письменные источники не зафиксировали наличия вольных городов. Однако в связи с тем, что держатели их не обладали, по сути, наследственным правом, правильнее относить эти города к категории государственных, чем частных феодальных.

Различались летописные города и по экономической основе своего развития, которая у большинства из них была многоукладной. Возрастание удельного веса торгово-ремесленной деятельности было магистральным путем развития поселений городского типа, однако в целом в это время большинство из них сохраняли еще аграрно-ремесленный характер.

Морфологическая классификация городищ летописных городов проводилась по схеме П. А. Раппопорта. Тип городища удалось определить в 52 случаях (81,2%), остальные не сохранились или до настоящего времени не обнаружены.

Таким образом, данные письменных и археологических источников свидетельствуют, что в середине XIII в. среди летописных городов Чернигово-Северской земли были представлены различные типы центров, каждый из которых выполнял свои задачи и функции.

¹ Пашуто В. Т. О некоторых путях изучения древнерусского города. — // Города феодальной России. — М., 1966. — С. 98.

² Довженко В. И. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. — 1975. — № 16. — С. 3—14; Карпов В. В. К вопросу о понятии раннефеодального города и его типов в отечественной историографии // Рус. город (проблемы городообразования). — 1980. — Вып. 3. — С. 61—83; Куза А. В. Социально-историческая типология древнерусских городов X—XIII вв. // Рус. город. — М., 1983. — Вып. 6. — С. 4—36; Очерки русского феодального города. — М., 1978. — С. 17—22; Раппопорт П. А. О типологии древнерусских поселений // КСИА АН СССР. — 1967. — Вып. 110. — С. 3—9; Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — Киев, 1980. — С. 160—163 та ін.

³ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // МИА. — 1940. — № 11. — С. 7—93; Рыбаков Б. А. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей // КСИА АН СССР. — 1964. — Вып. 99. — С. 21—23; Никольская Т. Н. Земля вятичей. — М., 1981. — С. 296.

⁴ Коваленко В. П., Куза А. В., Орлов Р. С. Раскопки в Новгород-Северском // АО, 1979. — 1980. — С. 280—281; Коваленко В. П., Куза А. В., Моця А. П. Раскопки в Новгород-Северском // АО, 1980—1981. — С. 259 та ін.

⁵ Коваленко В. П., Карнабед А. А. Охранные работы в Чернигове // АО, 1979. — 1980. — С. 279—280; Коваленко В. П. Исследование летописных городов на Черниговщине // АО, 1981. — 1982. — С. 268—269; Коваленко В. П. Исследования летописного Сновска // АО, 1982. — 1984. — С. 271—272.

⁶ Коваленко В. П. Основні етапи розвитку літописних міст Чернігово-Сіверської землі (VIII—XIII ст.) // УІЖ. — 1983. — № 8. — С. 120—125.

⁷ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. — М., 1956. — С. 477; Карпов В. В. Указ. соч. — С. 72; Котляр Н. Ф. К вопросу о генезисе восточнославянских городов

(на материалах Галичины и Волыни) // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. — Киев, 1980. — С. 117—133; *Большаков О. Г.* Средневековый город Ближнего Востока VII — середина XIII в. — М., 1984. — С. 10—11; *Куза А. В.* Указ. соч. — С. 4—36.

⁸ *История СССР*: В 12 т. — М., 1966. — Т. 1. — С. 536, 580.

⁹ *Маркс К., Энгельс Ф.* Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейербаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків // *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. — Т. 3. — С. 47.

¹⁰ *Там же.*

¹¹ *Там же.* — С. 16—26.

¹² *Кучера М. П.* Размеры древнерусского города по данным городищ на территории Украинской ССР // *Древнерусский город.* — Киев, 1984. — С. 69—71.

¹³ *Толочко П. П.* Указ. соч. — С. 162.

¹⁴ *Никольская Т. Н.* Указ. соч. — С. 173.

¹⁵ *Бахрушин С. В.* Очерки по истории ремесла, торговли и городов Русского централизованного государства XVI—начала XVII вв. // *Науч. тр.* — М., 1952. — Т. 1. — С. 38.

¹⁶ *Пашуто В. Т.* Указ. соч. — С. 95—96.

¹⁷ *Толочко П. П.* Указ. соч. — С. 161.

¹⁸ *ПСРЛ.* — М.; Л., 1962. — Т. 2. — Ст. 16.

¹⁹ *Там же.* — Стб. 500.

²⁰ *Коваленко В. П.* Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье // *АО*, 1983. — 1985. — С. 286.

²¹ *Кирпичников А. Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — Л., 1973. — С. 57.

²² *Зайцев А. К.* Черниговское княжество // *Древнерусские княжества X—XIII вв.* — М., 1975. — С. 87.

²³ *ПСРЛ.* — Т. 2. — Стб. 479.

²⁴ *Рыбаков Б. А.* Вщиж — удельный город XII в. // *КСИИМК.* — 1951. —

№ 41. — С. 56—58.

²⁵ *Патерик Киево-Печерского монастыря.* — Спб., 1911. — С. 16—20.

²⁶ *ПСРЛ.* — Т. 2. — Стб. 332, 356.

²⁷ *Там же.* — Стб. 220—221.

²⁸ *Там же.* — Стб. 342.

²⁹ *Зайцев А. К.* Указ. соч. — С. 112.

³⁰ *ПСРЛ.* — Т. 2. — Стб. 312.

³¹ *Там же.* — Стб. 484.

³² *Там же.* — Стб. 502.

³³ *Там же.* — Стб. 342.

³⁴ *Там же.* — Стб. 523.

³⁵ *Там же.* — Стб. 498, 528.

³⁶ *Там же.* — Стб. 312, 621.

³⁷ *Там же.* — Стб. 538, 638.

³⁸ *Толочко П. П.* Указ. соч. — С. 161.

³⁹ *Зайцев А. К.* Указ. соч. — С. 113.

⁴⁰ *Никонов В. А.* Краткий топонимический словарь. — М., 1966. — С. 69.

⁴¹ *Толочко П. П.* Указ. соч. — С. 160—163.

⁴² *Никольская Т. Н.* Сельское хозяйство и промыслы в городах земли вятичей // *КСИА АН СССР.* — 1975. — Вып. 144. — С. 23.

⁴³ *Патерик Киево-Печерского монастыря.* — С. 16—20.

⁴⁴ *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. — С. 67—69; *Толочко П. П.* Указ. соч. — С. 160—161; *Стоклицкая-Терешкович В. В.* Основные проблемы истории средневекового города X—XV вв. — М., 1960. — С. 55—56; *История Византии.* — М., 1967. — Т. 2. — С. 249.

⁴⁵ *Раппопорт П. А.* Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — М.; Л., 1956. — С. 184.

⁴⁶ *Там же.* — С. 23—25, 61—62.

⁴⁷ *Там же.* — С. 26.

⁴⁸ *Там же.* — С. 27.

⁴⁹ *Там же.* — С. 39—40.

⁵⁰ *Коваленко В. П.* Основні етапи ... — С. 125.

⁵¹ *Раппопорт П. А.* Очерки по истории ... — С. 61—62.

⁵² *Там же.* — С. 65.